

Kragujevac je 1914. imao oko 15000 stanovnika, bio je sedište Šumadijske divizijske oblasti, dva pešadijska puka, jednog artiljerijskog puka, okružnog načelstva, srezova kragujevačkog i gružanskog; imao je dve gimnazije, Višu žensku školu, Učiteljsku školu, Vojnozanatlijsku školu, tri osnovne škole. Imao je vodovod, ali sa nedovoljno vode, električno osvetljenje je bilo još uvek samo u Vojno tehničkom zavodu (VTZ) i mlinovima, varoš je bila osvetljena fenjerima i imala tursku kaldrmu. Po veličini je bio treći grad u državi, a po političko kulturnom značaju – drugi; imao je 9 industrijskih preduzeća: VTZ, tri parna mlina, jednu fabriku za preradu voća, povrća i mesa, dve fabrike kože itd.

Kragujevac je bio sedište Šumadijske divizijske oblasti, Vojnog okruga 11. i 19. pešadijskog puka, 4. artiljerijskog puka „Tanasko Rajić“ Đačkog artiljerijskog divizionu, Bolničke čete, Auto čete, Pirotehničke čete, Pekarske čete, Vozarskog eskadrona i vojnih slagališta.

Nekad je u njemu bila i Podoficirska škola. Kroz sve ratove Kragujevčani su kao pešaci služili u 11. pešadijskom puku „Karađorđe“, i to svi su bili u 1. četi III bataljona. U pešadiji su bili najbrojniji, a 11.puk je imao sva tri poziva.

Okupacija 1915-1918, započinje ulaskom austrougarske vojske u Kragujevac, 2. novembra 1915. i zauzimanjem javnih zgrada i ustanova od strane nemačkih jedinica. Štab glavnokomandujućeg nemačke vojske, Augusta fon Mekenzena, zauzeo je zgradu načelstva, gde je bila smeštena Krajskomanda, austrijska okružna komanda. Vojnici su razmešteni po kućama i kasarnama. Na čelu Oblasti Vojnog generalnog guvermana od 1. januara do 16. novembra 1916. bio je general Johan Sapis, kojeg je zamenio general Adolf fon Remen.

U vojnoj fabrici bilo je zaposleno 4.500 radnika. Odlaskom vojske i većeg broja stanovnika, fabrika je prestala da radi, kasarne su ispažnjene. Okupacione snage su na osnovu dogovora među saveznicima izvršile raspodelu zaplenjenih mašina i drugog ratnog materijala iz VTZ-a. Austrougarska, Nemačka i Bugarska su dobile po 30% , a Turska 10%, fabričke zgrade su pretvorene u konjušnice.

EPIDEMIJA TIFUSA 1914 –1915. u ratnim uslovima, teško je pogodila Kragujevac. Okružna i Vojna bolnica nisu bile dovoljne da prihvate ogroman broj zarobljenika, ranjenika i obolelih od pegavca, rekurensa i trbušnog tifusa. Privremene vojne bolnice-barake izgrađene su u blizini Vojne bolnice kod Velikog (Gornjeg) parka. Sve škole, kasarne, hoteli, kafane i magacini, kao i Bojadžića mlin, pretvorene su u bolnice.

U Kragujevcu su radili poznati hirurzi dr Roman Sondermajer iz Poljske i načelnik saniteta srpske vojske dr Lazar Genčić. Pojava pegavog tifusa u Valjevu uslovala je evakuaciju većeg dela ranjenika u Kragujevac, gde je otvorena Prva rezervna vojna bolnica za pegavac, u kasarnama 11. i 12. Pešadijskog puka. U epidemiji tifusa, stradali su prvi upravnik Rezervne

bolnice dr Nikola Velimirović, njegov naslednik dr Ilija Kolović, i upravnik Okružne bolnice dr Moša Mihajlović, sekretar Lekarskog kluba dr Gerasim Ivezić, medicinsko osoblje Bolnice škotskih žena (dr Elizabet Ros, medicinske sestre Mejbl Dirmer, Lorna Feris) i dr.

LEKARSKE MISIJE su prispele u Kragujevac na poziv srpske vlade početkom 1915. godine. Prva je stigla britanska vojna misija sa 22 lekara, i smeštena u šatorsko naselje u Velikom parku. Na čelu misije bili su major Džordž Eliot Frenk Stammers i pukovnik Vilijam Hanter. Škotska (Bolnica škotskih žena) i ruska misija smeštene su u Okružnu i Vojnu bolnicu; francuska misija, smeštena je u okolinu grada. Evakuacija vojnih bolnica iz Kragujevca počela je 11. oktobra 1915. Od njih su kasnije formirane četiri poljske hirurške bolnice na Solunskom frontu.

BOLNICE ŠKOTSKIH ŽENA, deset bolničkih jedinica u kojima su pomoć bolesnima i ranjenima u I svetskom ratu dobrovoljno pružale lekarke i negovateljice Škotklandanke.

Prva misija „Bolnica škotskih žena“ osnovana je u decembru 1914. u Kragujevcu kao hirurška bolnica. Imala je 100 postelja, potrebnu opremu, lekove i osnovne namirnice. Osoblje su činile isključivo žene (lekarke, medicinske sestre, bolničarke, vozači ambulanskih kola).

U prvoj bolnici je pod teškim okolnostima, radilo 30 Škotklandanki koje su u januaru 1915. u Kragujevcu zatekle zemljakinju dr Elizabet Ros, takođe dobrovoljca.

Jedinice, „Bolnica škotskih žena“ u Valjevu, Mladenovcu i Lazarevcu, početkom oktobra 1915. zajedno sa srpskom vojskom, evakuisane su u Kragujevac. Upravnica „Bolnica škotskih žena“ bila je dr Elenor Solto. Za smeštaj ranjenika i bolesnika u Kragujevcu su bile iskorišćene sve raspoložive zgrade: vojna bolnica, kasarne, škole, čak i najmanje kafane. Škotkinje su preuzele bolnicu smeštenu u jednu manju školu. Sobe su za kratko vreme očišćene i dezinfikovane, oprema razmeštena, ranjenici previjeni i smešteni u čiste postelje. Ketrin Mekfejl, najmlađi lekar, posle rata osnivač dečjih bolnica u Beogradu i Sremskoj Kamenici, zapisala je: „Način na koji smo radile te dve nedelje prosto je zapanjio Srbe i oni su govorili da nikada pre nisu mogli ni da zamisle da žene kao što smo mi tako vredno i srčano rade.“

Zbog velikog broja pacijenata, Škotkinje su nekoliko okolnih zgrada preuredile u bolnicu, a austrijske ratne zarobljenike obučile da rade kao bolničari. Obolelu dr Solto zamenila je dr Elsi Inglis (nazvana i „srpska majka iz Škotske“), koja je posmrtno odlikovana Ordenom belog orla.

Jedinice „Bolnica škotskih žena“ evakuisane su iz Kragujevca u Kruševac. Jedan broj Škotkinja uputile su se sa srpskom vojskom preko Albanije i vršile svoju misiju Solunskom frontu. Elizabet Ros je sahranjena na gradskom kragujevačkom groblju, uz najveće vojne počasti; grobnu parcelu deli sa dve medicinske sestre iz Bolnice škotskih žena.

ŽENSKÉ HUMANITARNE ORGANIZACIJE U PRVOM SVETSKOM RATU, Kolo srpskih sestara i Kragujevačko žensko društvo, na osnovu iskustva iz balkanskih ratova organizovale su kurseve za pomoć ranjenima, obolelima, ratnoj siročadi.

Osnivanjem bolnica u učionicama Prve kragujevačke gimnazije, angažovanjem u drugim bolnicama i u stranim lekarskim misijama, Kragujevčanke su, pored medicinske nege, obavljale poslove u kuhinji i perionici.

Tokom rata radila je šivara za izradu rublja, za potrebe svih bolnica, u kojoj su šile učenice Ženske stručne škole. Polovinom februara 1915. na inicijativu Hane Džesi Henkin Hardi, Kragujevčanke su obrazovale Nacionalnu ligu srpskih žena, koja je otvorila ambulantu i doprinela suzbijanju epidemije tifusa 1914-1915. U nekoliko besplatnih kuhinja za siromašne i čajdžinica na železničkim stanicama u Kragujevcu i Lapovu, članice Lige su pružale pomoć obolelima i ranjenima.

Nacionalna liga je decu bez roditelja, posle prihvatanja i pregleda, upućivala u dom za ratnu

siročad, društva Milosrđe.

MILOSRĐE, humanitarno društvo su 15. juna 1910. osnovale Kragujevčanke u cilju zbrinjavanja dece siročadi i starih, iznemoglih lica. Među brojnim dobrotvorima istakli su se Đorđe Vajfert, koji je društvu poklonio zgradu, braća Anton i Venceslav Bajloni koji su poklonili zgradu i pripadajuće zemljište, Živojin i Draga Stojanović koji su materijalno pomagali društvo. U kući Đorđa Vajferta 1912. otvoren je dom za ratnu i izbegličku siročad, dom staraca i starica (Gerontološki centar). Staranje o deci 1917. preuzima okupatorska vlast, u dom se smeštaju samohrani roditelji srpskih ratnika. Posle oslobođenja 1918. Kapacitet doma postaje nedovoljan.

SRPSKO BURE, parni dezinfekcioni aparat, korišćen za suzbijanje epidemije tifusa 1914 -1915, konstruisao je engleski pukovnik Hanter, a pravljeno je u kragujevačkom Vojnotehničkom zavodu. Lekari britanske misije sa pukovnikom Vilijamom Hanterom i epidemiologom Stamersom na čelu, došli su do saznanja da bi se epidemija mogla suzbiti dezinfikovanjem odeće od vaši, uzročnika bolesti.

Improvizovani aparat poznat kao srpsko bure, bio je praktičan, lako prenosiv i mogao je da radi neprestano. Aparati napravljeni u VTZ, sa potrebnim uputstvima, otpremljeni su komandama i ustanovama na upotrebu.

Tekst: Slavica Jovanović, turistički vodič,
Turistički informativni centar GTO "Kragujevac"